

Tamsūs metai

Kelionė į Vilnių

1940 metų rugsėjo 16 dieną stovėdamas Varlaukio geležinkelio stoties perone ir žiūrėdamas, kaip mažindamas greitį artėja traukinys, J. Kubilius akimirksniu panorė, kad jis nesustotų. Skėsteltų tuomet rankomis, apmaudžiai nusišypsotų, išimstų lagaminą atgal į vežimą, pardardėtų abu su tėvu įprastu keliu namo, kur juos pasitiktų nustebusi, bet kiek ir pradžiugusi motina.

Traukinys ūktelejo ir sustojo. Tėvas ir sūnus atsisveikino. Tuoju pradedė Jono kelionė į Vilnių.

Kai traukinys pajudėjo ir už langų ėmė slinkti rudens tyloje rymantys laukai, J. Kubilius pradėjo galvoti apie praėjusios vasaros įvykius. Europoje vyko karas. Žemėlapis, kurį nagrinėjo gimnazijoje per geografijos pamokas, paseno per kelias savaites. Lyg didžiulė rudo rašalo dėmė būtų nušliaužusi per margą Europos žemėlapių paviršių, be didesnių pastangų įveikdama valstybių sienas ir nudažydama valstybes, sostines ir miestus savo pikta lemiančia spalva. Ji bu-

vo visai čia pat: subyrėjo Lenkija, užimtas Klaipėdos kraštas. Lyg pasiruošęs šuoliui žvėris būtų padėjęs leteną rytinėje Baltijos pakrantėje. Klausantis vokiškų radijo stočių, transliuojančių tūžmastingas vadų kalbas, atrodė, kad visai netoli lyg nenustygdamos, negalėdamos kitaip įveikti visus apėmusios nekančios, marširuoja kareivių gretos, urzgia karo mašinos, laukdamos vado mosto, įsakymo...

Pilnos nesuprantamo įtūžio, griovimo patoso kalbos skli-do ir iš Kauno radijo stoties, didelėmis antraštelėmis šaukė iš laikraščių puslapių. Buvo smerkiama, didžiuojamasi ir grasinama. „Mes turime savo liaudies vyriausybę, kuri trumpu laiku atliko milžinišką uždavinį: per 20 dienų sugriovė tai, kas per 20 metų buvo padaryta – liaudžiai išnaudoti ir skriausti“, – rašė laikraštis. Lyg koks nuodas būtų palietas 1940 metų vasaros dienomis, kvaitinantis vienus, užkrėsdamas juos įtūžiu ir nekantra, o kitiems keliantis nerimą, baimę, vidurvasary ledų šalčiu tvilkančios grėsmės pojūtį...

Keitėsi šalis, netikrumas lyg tylus, bet baugus šešėlis lydėjo kiekvieną dieną. Nežinia, kas laukia ateityje. Tegu! Tai tik aplinkybės. Nė vienai akimirksniui nepagalvojo, kad reiktų atsisakyti to, kas jau seniai nuspręsta. Studijuos. Ką? Gimnazijoje visi dalykai buvo įdomūs. Tačiau ką rinktis studijoms? Beveik nesvarstė – matematiką. Pats sau negalėtų tiksliai paaiškinti, kodėl taip nutarė, kaip negalime paaiškinti savo sprendimų, kuriuos racionalus protas tik padeda iškelti iš gilesnių dvasios klodų. Kas nulėmė, kodėl? Patirtos atradimo džiaugsmo akimirkos, laisvo minties darbo erdvės, nepriklausomybės nuo aplinkybių nuojauta? Nusišypsojo prisiminęs savo matematinę atradimą, padarytą ganant bandą. Buvo sunku paaiškinti artimiesiems, kuo taps pa-baigęs mokslus. Sutiktas pakeliui į Varlaukio geležinkelio

stotį krikštatėvis Jonas Kubilius gūžčiojo pečiais: ar negana matematikos išmoko gimnazijoje? Tačiau matematikos studijos iš pradžių atrodė kaip tolesnis gyvenimo tikslas. Pagal karinės prievolės įstatymą anksčiau ar vėliau reikėjo atlikti karinę tarnybą. Geriau iš karto, kad nereiktų pertraukti studijų. Nutarė stoti į karo mokyklą Kaune. Ją baigę aspirantai tapdavo atsargos karininkais.

Dar birželio pradžioje Raseinių apskrities komendantūrai įteikė prašymą. Birželio 27 dieną nuvyko į Raseinius tikrintis sveikatos. Gydytojai pripažino tinkamą karinei tarnybai. Karo komendantas net pagyrė, kad geras mokinyss stoja į karo mokyklą šiais nežinia ką lemiančiais laikais. Liepos pradžioje J. Kubilius išvyko į Kauną stoti į karo mokyklą. Jaunuolių susirinko gerokai daugiau nei ankstesniais metais – apie 400. Jaunimas siekė būti draugėj, jautė – galbūt teks dalyvauti lemtinguose įvykiuose, atlikti savo pareigą. Dideliais būriais buvo apgyvendinti Aukštojoje Panemunėje. Vakaraus susirinkę ilgai kalbėdavosi, karštai ginčydavosi. Apie pastarųjų mėnesių įvykius buvo daug prieštaringų nuomonių, sklido įvairių gandų. Atsirado daug naujų, tai patetiškai, tai grasinamai vartojamų žodžių: liaudies vyriausybė, liaudies valdžia, liaudies priešai... Jaunuoliai diskutavo atvirai, nemokėjo slėpti tikrųjų minčių. Bet buvo ir tokių, kurie daugiau tylėjo, o paklausti vengė tiesaus atsakymo, suko akis į šalį. Karo mokyklos vadovybė norėjo priimti kuo daugiau kursantų. Atrenkama buvo, matyt, tik dėl akių. Dar kartą patikrino sveikatą. Keleto jaunuolių nepriėmė, kaip priežastį nurodydami „ypač blogą sveikatą“. Tarp šių „ligonių“ pakliuvo ir J. Kubilius. Ėmė pyktis, bet ką darysi. Teko važiuoti namo. Po kiek laiko sugrįžo ir priimtieji. Valdžia, matyt, iš tarp jau-

nuolių besisukiojančių šnipų suprato, kad naujajai tvarkai ir ideologijai kursantus būtų sunku palenkti.

Taigi vasarą teko praleisti ūkyje dirbant įprastinius vasaros darbus ir galvojant apie išvažiavimą rudenį. Kiekvieną dieną darėsi vis aiškiau, kad vyksta ne Lietuvos valdžių kaita, bet okupacija. Žmonės kalbėjo apie liepos 11–12 dienų žymesniųjų politikų ir veikėjų suėmimus. Abejonių nebuvo – suimtas ir Raseinių gimnazijos direktorius J. Kartanas. Vėliau rinkimai į Liaudies seimą, seimo delegacijos išvyka į Maskvą „Stalino saulės parvežti“. Viešai skambėjo tik naująją santvarką šlovinantys balsai. Abejonės, nepritarimo žodžiais galėjai prisišaukti grėsmę. Net ir būdamas atsargus, išmokęs tylėti, negalėjai būti tikras, kad grėsmės debesis neatslenka iš praeities, pakilęs nuo tavo kadaise užrašytų minčių, senų dokumentų. Žmonės kalbėjo apie mokytojų suvažiavimą Kaune rugpjūčio mėnesį. Mokytojai, du dešimtmečius kūrę nepriklausomos Lietuvos švietimo ir kultūros pamatus, suvažiavimo pabaigoje, po gražbylystės ir demagogijos sklidinų kalbų, atsistojo ir sugiedojo Lietuvos himną taip pareikšdami, kad lieka ištikimi idealams, kuriais tikėjo.

Mintys, prisiminimai ryškūs paskutinių mėnesių išpūdziai tarsi ginė vienas kitą. Bet traukinys ėmė lėtinti greitį, pasirodė Radviliškio priemiesčio namai. Teks išlipti, persėsti į kitą traukinį. Dabar jau į Vilnių, į atgautojoje sostinėje atkurtą lietuviškąjį universitetą.

Lietuviškojo Vilniaus universiteto atgaivinimo reikalais susirūpinta tuoj pat paskelbus Lietuvos nepriklausomybę. Lietuvos valstybės taryba 1918 metų gruodžio 5 dieną priėmė Vilniaus universiteto statutą, kuriuo buvo

skelbiama, kad Vilniaus universitetas, būdamas 1832 metais uždarytojo universiteto teisių paveldėtoju, 1919 metų sausio 1 dieną pradeda savo veiklą. Tačiau 1919 metų pradžioje į Vilnių įžengė Raudonoji armija ir buvo sudaryta marionetinė V. Kapsuko vyriausybė, kuri taip pat paskelbė atkurianti universitetą. Tačiau ir šis nutarimas liko neįgyvendintas, nes 1919 metų balandžio 19–21 dienomis Vilnių užėmė lenkų kariuomenė. Lenkų administracija 1919 metų rugpjūčio 28 dieną kariuomenės vado dekretu paskelbė atkurianti Vilniaus universitetą. Jis buvo pavadintas Stepono Batoro vardu ir veikė apie 20 metų. Stepono Batoro universitetas buvo Lenkijos valstybės įstaiga, vienas iš jo veiklos tikslų – Lenkijos politinės ir kultūrinės įtakos Vilniaus krašte stiprinimas. Universiteto profesoriai ir trys ketvirtadaliai studentų buvo atvykėliai iš Lenkijos. Lietuviams ir baltarusiams buvo taikomas *numerus clausus* principas, t. y. priimti buvo galima tik nustatytą studentų skaičių.

Po 20 metų Vilniaus ir Vilniaus krašto politinė padėtis vėl pasikeitė. Lenkijos valstybė žlugo, jos teritoriją užėmė Vokietija ir Tarybų Sąjunga. 1939 metų spalio 10 dienos Lietuvos ir Tarybų Sąjungos sutartimi Vilnius grąžintas lietuviams. Stepono Batoro universitetas, kaip nebeegzistuojančios valstybės įstaiga, taip pat turėjo nustoti veikęs. Atsirado proga įvykdyti prieš 20 metų priimtą Lietuvos valstybės tarybos nutarimą dėl lietuviškojo universiteto atgaivinimo Vilniuje. Šis klausimas jau svarstytas 1939 metų spalio 12 dieną Kauno universiteto senate. 1939 metų gruodžio 15 dieną Lietuvos Ministrų tarybos nutarimu į Vilnių buvo nutarta perkelti Kauno universiteto Humanitarinių mokslų ir Teisės

mokslo fakultetus. Vilniaus universiteto valdytoju rektorius teisėmis buvo paskirtas profesorius Ignas Končius. Prasidėjęs Stepono Batoro universiteto perėmimas vyko nepalankiomis sąlygomis. Iš Vilniaus buvo išvežta nemažai turto, miestas buvo perpildytas lenkų pabėgėlių. Stigo maisto ir ypač – kuro. Lenkų profesūra ir universiteto tarnautojai bei studentai buvo nepalankiai nusiteikę lietuvių atžvilgiu. Studentais „tapo“ daug lenkų karininkų, šitaip jie slapstėsi nuo Raudonosios armijos. Universiteto valdytojas senate pareiškė, kad universitetas neuždaromas, profesoriai neatleidžiami, o studentai nešalinami. Tačiau norintys tęsti darbą po Naujųjų metų naujai pertvarkomame universitete turėsią paduoti pareiškimą. Tokių nedaug teatsirado. 1940 metų sausio 15 dieną universiteto rektoriumi buvo išrinktas profesorius Mykolas Biržiška. Nors ir sunkiomis sąlygomis Vilniaus universitetas pradėjo pirmąjį savo semestrą. Dviejuose fakultetuose buvo apie 1000 klausytojų, 80 proc. studentų sudarė lietuviai. Rudenį iš Kauno turėjo būti atkeltas Matematikos-gamtos fakultetas. Kartu su atvyksiančiais ir naujai įstojusiais studentų turėjo padaugėti iki 2500–2700.

Rugsėjo 17 dieną J. Kubilius atvyko į Vilnių. Išlipo iš traukinio, pastatė sunkų lagaminą ant betoninių perono grindų ir apsižvalgė. Keleiviai lipo iš vagonų ir per stoties pastatą srautuėjo į miestą. Nuėjo su visais, susirado bagažo saugojimo tarnybą ir atidavė nešulius. Stoties aikštėje buvo daug žmonių. Vieni su ryšuliais, lagaminaisėjo į stotį, kiti su kasdieninių daiktų krepšiais skubėjo į darbą, lūkuriavo autobusų. Šmėkščiojo daugiausia lenkiškų pokalbių nuotrupos... Nė nemanė klausti kelio. Dar traukinyje buvo

nusprendęs ką darys. Susirado spaudos kioską, nusipirko miesto planą ir įsitaisęs nuošaliau nuo skubančios minios išsiskleidė, susirado geležinkelio stotį, centrinius universiteto rūmus, ištyrinėjo autobusų maršrutus. Kiek pavažiavęs autobusu išlipo ir iki universiteto atėjo pėsčias. Šventų Jonų bažnyčios varpinė lyg koks sargybinis rymojo virš visą kvartalą užimančių universiteto rūmų. Mūrai, aukšti langai, prieblandoje skendintys koridoriai. kažkas dar – tylinti, bet juntama praeitis. Tačiau negaišo žvalgydamasis – spės. Iki vakaro reikia daug nuveikti: susirasti vietą, įsikurti mieste, kuris dabar jau nebe mintyse, vaizduotėje, o visur aplink – didingas, kiek svetimas, gyvenantis savo rūpesčiais.

Universiteto raštinėje sutvarkęs dokumentus svarstė, kur prisiglausti. Universitetas turėjo tris bendrabučius – vyrams ir studentų šeimoms Vasario 16-osios gatvėje, studentėms Augustinijonų gatvėje ir dar vieną – senamiestyje, Bokšto gatvėje. Žinojo, kad į bendrabučius neverta nė kreiptis – vietos naujokui nebus. kažkas patarė pasiteirauti miesto butų skyriuje, įsikūrusiame netoli Šv. Onos bažnyčios. Nuėjo. Tarnautojai buvo užsiėmę, lūkuriavo daugybė žmonių. Butų visiems trūko, miestas buvo pilnas pabėgėlių, iš Kauno į Vilnių kėlėsi valstybinės įstaigos. Eiti po namus ir ieškoti pačiam – tik tiek tegalėjo patarti būsimajam studentui. Tačiau susirado draugą, kurį slėgė tas pats rūpestis – būsimąjį ekonomikos studentą A. Armalį. Išėjo kartu – palei Nerį link Žaliojo tilto, perėję pasuko dešinėn, paupiu, kol prasidėjo maži priemiesčio nameliai. Ėmė užeidinėti ir lietuviškai teirautis kambario. Gyventojai suprasdavo, nors patys atsakydavo lenkiškai arba rusiškai. Neužilgo pasisekė – susirado kambarėlį mėnesiui vieno darbininko namelyje Svirno gatvėje, netoli Tuskulėnų dvarelio. Kambarėlis nebuvo labai

patogus, mėnesiui prašė 30 litų. Tačiau nutarė apsistoti. Iš stoties pasisamdė vežiką parsivežė daiktus. Įsikūrė. Užkandė išsivynioję atsivežtą maistą. Motinos keptos duonos riekiškė paskleidė namų kvapą. Akimirsnio švystelėjo ryškus vaizdas, kaip motina sukrovė daiktus, atsisveikino.

Už lango blausėsi pirmosios dienos Vilniuje šviesa.

Pirmakursis

Studentų priėmimas užsitęsė iki spalio pradžios. Buvo laiko apsiprasti Vilniuje, pavaikščioti universiteto kieme- liais ir koridoriais. Paskaitos vyksiančios dviejuose vietose: centriniuose rūmuose ir universiteto patalpose Naugarduko gatvėje. Ir į centrą, ir į Naugarduko gatvę toloka. Tačiau nusprendė, kad vaikščios pėsčias. Juk įpratęs. Važinėti autobusais kainuoja pinigą. Tiesa, kelią iki centro galima sutrumpinti persikėlus valtele per upę ties Petro ir Povilo bažnyčia. Bet tai taip pat ne už dyka. Pinigai mieste greitai tirpsta. Vien pietūs valgykloje Gedimino gatvėje, kur iš pradžių pietaudavo, kainavo litą. Bet negyvensi nevalgęs. Ap- sipratę mieste būsimieji studentai greitai susirado vietą, kur galima pigiau amžinai alkanus pilvus apgauti. Vienoje Pi- lies gatvės valgykloje pietus galėdavai pavalgyti už 60 cen- tų ir duonos kimšk kiek telpa!

Pagaliau spalio 3 dieną J. Kubilius buvo priimtas į Vilniaus universiteto Matematikos-gamtos fakultetą.

Studentų priėmimas nebuvo paprastas norinčiųjų stu- dijuoti surašymas. Stojantieji, žinoma, vargu ar žinojo, kokie politiniai, tautiniai ir ideologiniai interesai turė-

jo didesnę įtaką. Pagal tarybinio universiteto statutą, ką priimti, sprendžia rektorius. Vilniaus universiteto rektorius M. Biržiška savo atsiminimuose rašė, jog Komisarų valdžios nurodymu turėjęs žiūrėti, „kad pirmiausia būtų priimami darbininkų ir valstiečių sūnūs ir dukterys, kad priimant nebūtų kreipiama dėmesio į tautybių skirtumus, kad lietuvių kalbos nemokėjimas nebūtų kliūtis priėmimui...“ Buvo paduota daugiau kaip 3000 prašymų, tiek studentų normalioms studijoms universitetas negalėjo priimti. Vilniaus bolševikų partinė organizacija atsiuntė 20 komjaunuolių rektoriui padėti. Vyravo tendencija charakterizuoti lietuvius kandidatus neigiamai kaip buvusius skautus, tautininkus, ateitininkus arba pasiturinčių ūkininkų vaikus. Buvo akivaizdu, kad veikia jėgos, norinčios lietuvius universitete paversti mažuma. Tačiau rektorius, remdamasis Švietimo komisariato nuostata, kad universitetas ir toliau bus lietuviškas, išlaikė tautybių santykį. 1940/41 mokslo metus Vilniaus universitetas pradėjo turėdamas keturis fakultetus: Humanitarinių mokslų, Ekonomikos mokslų, Teisės mokslų bei Matematikos-gamtos mokslų, kuriuose buvo 2274 studentai. Tautinė studentų sudėtis buvo tokia: 51,06% lietuvių, 29,4% žydų, 14,95% lenkų, 2,59% rusų, 0,92% gudų ir 0,57% kitų tautybių.

Spalio 4 dieną prasidėjo paskaitos. Matematikos-gamtos mokslų fakulteto Matematikos skyrius buvo centriniuose rūmuose*, bet paskaitos buvo skaitomos ir kitose vietose: fizika – Naugarduko rūmų fizikos auditorijoje, pritaikytoje

*Dabar – Filologijos fakultetas.

eksperimentams demonstruoti*, marksizmo-leninizmo – centrinių rūmų Posėdžių salėje**. Studijos prasidėjo eksperimentinės fizikos paskaita, kurią matematiką ir fiziką pasirinkusiems studentams skaitė docentas (vėliau – profesorius) A. Žvironas. Fizikos ir matematikos studijuoti susirinko gerokai daugiau nei ankstesniais metais studentų – net apie 130. Greitai išryškėjo gabesnieji: K. Jasiukaitis, K. Grincevičius, Munvėzas, J. Kubilius... Gerai sekėsi studijos fiziką pasirinkusiai Jono bendraklasei M. Grabauskaitei. Skirstant studentus poromis laboratoriniams darbams atlikti, jiedu susitarė dirbti kartu. Per metus reikėjo atlikti apie 20 darbų. Geriausiems Raseinių gimnazijos moksleiviams puikiai sekėsi. J. Kubiliaus fizikos teorijos ir laboratorinių darbų įskaitos rudens semestro pabaigoje buvo įvertintos labai gerai.

Buvo vienas jau trisdešimties sulaukęs studentas. L. Povilonis, vienuolis marijonas, anksčiau redagavęs „Šaltinio“ žurnalą, o bolševikams jį uždarius, netekęs darbo. Nusprendė studijuoti matematiką.

Liudas Povilonis (1910–1990) po karo kunigavo. Buvo Klaipėdos klebonas, rūpinosi bažnyčios Klaipėdoje statyba. Jam buvo sufabrikuota baudžiamoji byla ir 1962 metų sausio 26 dieną teismas skyrė 8 metų bausmę už „valiutinių operacijų pažeidimus“. Bausmę atliko Pravieniškėse, po 4 metų paleistas „dėl sveikatos“. Tapo vyskupu, vėliau arkivyskupu, Lietuvos vyskupų konferencijos pirmininku.

*Šioje auditorijoje ir dabar skaitomos fizikos paskaitos.

**Dabar – Teatro salė.

Bet kokia gi ta universitetinė matematika? Pirmajame semestre buvo skaitomi du jos kursai: diferencialinio ir integralinio skaičiavimo bei analizinės geometrijos. Pagrindinį semestro kursą – diferencialinį ir integralinį skaičiavimą – dėstė profesorius Z. Žemaitis, „decanissimus“, kaip jį pagarbiai vadindavo Kauno universitete kolegos ir studentai, mat profesorius ilgus metus buvo Kauno universiteto Matematikos-gamtos fakulteto dekanas. Daugelis studentų žinojo, kad šis pusamžis profesorius yra žmogus iš pirmųjų Lietuvos naujųjų laikų istorijos puslapių. Iškili, stamboka kakta bylojo apie valią ir atkaklumą, o primerktų akių žvilgsnis, kelioms akimirkomis tarsi nugrimztantis toliuose... nežinia – palydėjo praeitį, ar ieškojo ateities? Vaikystėje sunkiai siekė mokslo, 1908 metais baigė matematikos studijas Odesos (tada – Novorosijsko) universitete. Neieškojo karjeros kelių Rusijos imperijos platybėse, bet grįžo į Lietuvą dirbti nepriklausomo kultūrinio ir politinio gyvenimo formas kuriančiai savo tautai.

Po daugelio metų Vilniaus universiteto rektorius J. Kubilius, organizavęs straipsnių ir atsiminimų apie profesorių Z. Žemaitį rinkinį*, knygos pratarmėje rašė: „Iš tikrųjų tai būta įdomios, intelektualios, sakyčiau, daugiašakės asmenybės. Kurią mūsų kultūros ar visuomenės gyvenimo sritį bepaimsime, visur rasime ženklių Z. Žemaičio veiklos pėdsakų. Nuo jaunų dienų jį domino teatras, muzika, dailė, kalbotyra, etnografija, gimtojo Vilniaus krašto istorija. (...) Vilniaus reikalai, Lietuvos aeroklubo organizavimas ikikarinėje Lietuvoje, moksleivių matematikos olimpiados – viskas Zigmui Žemaičiui rūpėjo.“

*Zigmas Žemaitis/Straipsnių rinkinys – Vilniaus V. Kapsuko universitetas. Vilnius: Mokslas, 1979. – P. 184

Pirmąją paskaitą profesorius skaitė spalio 10 dieną. Pradėjo aptardamas matematikos mokslo reikšmę ir vietą žinios sistemoje, istorinių pažiūrų į matematiką raidą. Išdėstė, kaip keitėsi skaičiaus sąvokos supratimas: nuo dydžių, susijusių su geometriniais matavimais, iki kvaternionų. Ir vėliau profesoriaus paskaitos buvo aiškios ir suprantamos, abstrakčios sąvokos ir apibrėžimai įvedami tolydžio, pateikus pakankamai paaiškinimų ir pavyzdžių. Išklause paskaitas, beveik galėjai laikyti egzaminą. Tačiau užrašai vis tiek pravartūs. Nors daugelį dėstomų klausimų žinojo jau gimnazijoje, J. Kubilius konspektavo paskaitas. Pravertė stenografija, kurios pradmenų gimnazijoje buvo pramokęs iš pasiskolintos knygelės. Sugrįžęs namo, neatidėliodamas pagal stenografinius užrašus atkurdavo paskaitos medžiagą – pasibraukdamas formules, nusibraižydamas aiškius brėžinius. Seniai žinojo: turėk sistemą, būk nuoseklus – sėkmė neaplenks. Profesoriaus kurso pratybas vedė ir namų darbus taisė asistentas G. Žilinskas. Jis dirbo universitete pirmuosius metus, prieš tai tobulinosi Mančesterio universitete (1937–1938), ten gavo ir mokslų daktaro laipsnį. Tai buvo aukštas, lėtos kalbos ir judesių vyras. Tarsi kartu su matematikos žiniomis Anglijoje būtų perėmęs ir anglų manieras. Bent jau studentams taip atrodė.

Kitokios buvo analizinės geometrijos paskaitos, kurias skaitė docentas P. Katilius, pirmasis lietuvis parašęs matematikos disertaciją ir gavęs (Heidelberge, 1929 m.) mokslinį laipsnį. Paskaitas skaitė pagal savo neseniai išleistą „Analizinės geometrijos“ vadovėlį, kurį studentai galėjo įsigyti (su nuolaida) už 10 litų. P. Katilius skaitė paskaitas, pabrėždamas pagrindinius dalykus ir neapsunkindamas detalėmis, tačiau gana greitai. Ne visi suspėdavo sekti. Tada tek-

davo sklaidyti vadovėlių. Arba aiškintis per analizinės geometrijos pratybas, kurias vedė asistentas V. Paulauskas. Jis taisė ir namų darbus. V. Paulauskas universitete taip pat tik ką buvo pradėjęs dirbti. Buvo kruopštus, netgi skrupulingas, kartais atrodydavo kiek išsiblaškęs, tarsi už savo aki- nių storais stiklais tuo pačiu metu gyventų ir kitą gyvenimą.

Buvo dar viena gamtos mokslų disciplina – astronomijos įvadas. Jį dėstė docentas B. Kodatis, amžiumi vyriausias iš dėstytojų. Galbūt dėl vešlių bismarkiškų ūsų bei kiek savotiškų manierų atrodė, kad jis iš kitos epochos. Kilęs iš Mažosios Lietuvos studijavo Berlyno universitete ir įgijo daktaro laipsnį. Senuoju universitetų papročiu į studentus kreipdavosi: „komiltonai!“. Labai savotiškai kovodavo su vėluojančiais. Jeigu studentas ateidavo į auditoriją jau prasidėjus paskaitai, Kodatis nustodavo dėstęs, neskubėdamas nusi-plaudavo ir nusišluostydavo rankas, prieidavo prie pavėlavusiojo ir, paspaudęs jam ranką, mandagiai padėkodavo, kad šis vis dėlto atėjo į paskaitą. Kitą kartą studentas stengdavosi išvengti tokios dėkingumo išraiškos. B. Kodačio paskaitos buvo aiškios, įdomios. J. Kubilius šią pavardę žinojo jau gimnazijoje. Buvo skaitęs nemažai jo mokslo populiarinimo straipsnių.

Visų fakultetų studentai privalėjo išklaudyti marksizmo-leninizmo kursą ir išlaikyti egzaminą. Studentiją teisingai ideologiškai orientuoti turėjo pavasario semestre įsteigta Marksizmo-leninizmo katedra, kuriai vadovauti iš Maskvos atvažiavo du jauni partiečiai – Bulinas ir Kuznecovas. Katedrai buvo paskirti aštuoni asistentai. Tik vienas iš jų – Vainšteinas – buvo partijos narys, kiti – studentai lietuviai, neturėję nieko bendra su komunizmu. Jie marksizmo-leninizmo egzaminuose dalyvaudavo kaip vertėjai, nes studen-

tų atsakymus A. Kuznecovui reikėjo versti į rusų kalbą. Toks egzaminavimas greitai tapo pajuokų ir anekdotų šaltiniu. Būdavo, kad studentas vietoj atsakymo pasakoja kokią nors linksną istoriją, o vertėjas kuo rimčiausiu veidu dėsto pritariamai linksnčiam dėstytojui marksizmo tiesas. Matematikos-gamtos fakulteto studentams marksizmo-leninizmo kursą pagal „Trumpąjį VKP(b) istorijos kursą“ skaitė E. Meškauskas. Jis geriau jautė studentijos nuotaikas ir nebandė naiviais argumentais įrodinėti tarybinės santvarkos ir kultūros pranašumų. Tačiau jo įtaka universitete buvo menka, nes, gyvendamas ir dirbdamas Kaune, į Vilnių atvažiuodavo tik paskaitų skaityti.

Vėliau rektorius M. Biržiška, prisimindamas pirmuosius Vilniaus universiteto metus, savo atsiminimuose apie Marksizmo-leninizmo katedrą rašė, kad ji „nepaisant Kuznecovo judrumo, ar tikriau šen ir ten bėginėjimo, labai šlubavo ir tikrai neparuošė ir nesumedžiojo nė vieno bolševizmo šalininko universitete.“

Iš rusų kalbos dėstymo taip pat buvo maža naudos. Pavasario semestre ją dėstė dėstytoja, visai nepasirengusi dirbti su lietuviais studentais. Ji ir lietuviškai, matyt, nemokėjo. Tad aiškinimai dažniausiai būdavo nesuprantami, o kartai net kurioziški. Pavyzdžiui, daiktavardžių giminę mokė atpažinti pagal tai, kuris iš įvardžių – *etot, eta, eto* – su tuo daiktavardžiu dera.

Gimanzistui J. Kubiliui matematika buvo įdomiausias dalykas. Panašiai atrodė ir studentui. Tačiau buvo smalsu, kas dėstoma kitų kryptių studentams. Traukė chemija, gal kad mokykloje chemijos pamokų nebuvo. Tad užsukdavo į bendrosios chemijos paskaitas, kurias labai įdomiai skaitė do-

centas K. Daukšas. Kadangi negalėjo lankyti nuolat – skaitė chemijos vadovėlius, kai kuriuos net išgijo. Viliojo ir humanitariniai dalykai. Bet užsukdavo jų paklausti tik retkarčiais, kai galėjo suderinti su savo specialybės užsiėmimais. Lankėsi bibliotekose – centrinėje universiteto, Vrublevskio.

O tylos valandos skaityklose, užsimiršimai, salsvas senų knygų kvapas, puslapių lyg bėgančio laiko šnaresys, atradimai, susižavėjimai, nuostabos, susitikimai – su žmonėmis, tolimais, nepažįstamais, seniai jau užbaigusiais savo gyvenimus, su savimi...

Kas artėja per laiko prietemas?

Trumpėjančios dienos, darganos, vis niūresnės rudens sutemos, šešėliai, lūkuriuojantys pavartėse, kiemuose, tyliai sėlinantys į kambarius, įsibraunantys į pokalbius, gožiantys mintis...

Universiteto studentai pačioje semestro pradžioje sužinojo, kad tarybų valdžia, tiek reklamavusi nemokamą, visiems prieinamą mokslą, įvedė mokestį už studijas. Studentai už metus turėjo mokėti 400 rublių. Kaip ir visiems, J. Kubiliui tai buvo netikėta. Kaip verstis? Tėvų nenorėjo apsunkinti. Kaimą ir taip slėgė mokesčiai ir pyliavos. Reiks ir Vilniuje ieškotis korepeticijų. Kol galėjo, gyveno iš santaupų. Bet kainoms kylant, pinigai vis greičiau tirpo. Pagaliau, jau viduržiemį, surado laikraštyje skelbimą, kad reikalingas matematikos mokytojas. Jo reikėjo vieno vaikų darželio vedėjai, kuri mokėsi suaugusiųjų gimnazijoje ir rengėsi baigiamiesiems egzaminams. Mokinė gyveno Juozapavičiaus

gatvėje, pakeliui į centrą. Sutarė už keliasdešimt rublių mėnesiui. Tik nelengva buvo rasti tinkamą laiką. Tad sutarė mokytis anksti rytą – pusę septynių. Taip ir mokėsi, kol mokinė išlaikė brandos egzaminus.

Padėtį lengvino ir atleidimas nuo mokesčio už mokslą. Prašymus atleisti nuo mokesčių svarstydavo fakultetuose, sudarydavo sąrašus, kuriuos tvirtindavo rektorius, galutinai persvarstęs dalyvaujant prorektoriui, fakulteto dekanui ir, žinoma, partijos patikėtiniui bei švietimo komisaro atstovui. Svarbiausi atleidimo motyvai buvo materialinė padėtis ir mokslas. J. Kubilius, savo sugebėjimais ir darbu jau atkreipęs dėstytojų dėmesį, pateko į nuo mokesčio už mokslą atleistųjų Matematikos-gamtos fakulteto studentų sąrašą.

Susirinkusiam į Vilniaus universitetą lietuvių jaunimui rūpėjo ne tik mokslas. Pirmąkart universiteto istorijoje studijuoti atvyko karta, išugdyta tautinės Lietuvos valstybės idealų, svajojusi apie Vilnių, kaip stebuklingą miestą, kurio vaduoti reikšią atėjus laikui kilti. Jaunimas jautėsi, lyg tas žygis kaip tik dabar ir būtų prasidėjęs. Bažnyčiose, kurios daugiausia buvo nepalankiai lietuvių atžvilgiu nusiteikusių lenkų kunigų rankose, jauni balsai traukė lietuviškas giesmes. Tūkstančiai jaunų žmonių susirinko per Vėlines Rasų kapinėse prie Basanavičiaus kapo, prie nepriklausomybės kovose žuvusių lietuvių karių kapų.

Vėlyvo rudens vakaro tamsa Rasose, daugybė plevenančių žvakių liepsnelių... Jonas Kubilius dainavo su visais, pavirsdamas bevarde karšta dalele – galingos, šviesios, jaunos ir pasiryžusios dvasios. Lietuvių dainininkai stengėsi nustelbti lenkų giesmes, tartum stumdami atgal besipriešinančią ir keliančią galvą praeitį.

Studentija buvo nerami, maištinga. Dėl nelojalių naujai santvarkai jaunimo nuotaikų universiteto rektorių M. Biržišką net išpėjo Maskvos valdžia. Politinė įtampa ir studentų bruzdėjimai ypač suaktyvėjo 1941 metų pavasarį. Rektoriui teko prilaikyti studentus nuo beatodairiškų, galinčių pražudyti išsišokimų. Per 1941 metų gegužės 1 dienos minėjimą rektorius paragino studentus „nenustoti vilties... ir labai kantriai žiūrėti į dangų, ar tik negiedrėja“. Studentai suprato Ezopo kalbą ir karštai plojo. Dar karščiau plojo, kai tautinės šokių grupės šokėjos, atsisukusios į Lenino ir Stalino portretus, padarė atsisveikinimo reveransą. Vėliau apie tai buvo plačiai kalbama mieste. Rektorius išpėjo vengti neatsargių inscenizacijų.

O universitetas buvo vis labiau pertvarkomas pagal tarybinį pavyzdį. Jo gyvenimą ėmė kontroliuoti partija ir NKVD organai. Santykiai su partija buvo palaikomi per prorektorių J. Bulavą, NKVD paskyrė specialų valdininką universiteto reikalams. Savo atsiminimuose M. Biržiška rašė: „NKVD agentai sukinėjosi universiteto koridoriuose, seminaruose ir laboratorijose, įlisdavo į profesorių kabinetus, kur studentai laikydavo įskaitas ir egzaminus. Jaunimas nustojo nakvoti namie, keliaudavo iš vienos vietos į kitą, ėmė vengti universiteto, net visiškai atsisakydamas įskaitų ir egzaminų arba laikė juos privačiuose profesorių butuose.“

Tačiau tarybinės reformos universitete nebuvo ypač skubinamos. Galbūt ir todėl, kad po planuojamų trėmimų universiteto personalas ir studentija turėjo labai pasikeisti. „Jūsų laukia dideli sukrėtimai,“ – prasitarė Maskvoje viešėjusiam Matematikos-gamtos fakulteto

profesoriui Aukštojo mokslo reikalų komiteto atstovas prof. Novikovas.

Pilnais netikrumo, pavoju, grėsmių ir lūkesčių laikais jauniui norėjosi veikti. Sekmadieniais po pamaldų Šv. Jonų bažnyčioje J. Kubilius kartais patraukdavo Pilies gatve aukštyn, praeidavo Aušros vartus, po to pasukdavo Rasų kapinių link. Užsukdavo pas lietuvių kalbą studijuojantį A. Gruzdą, su kuriuo susipažino sporto stovykloje gimnazijos laikais. Antanas gyveno kartu su J. Avižieniu, atvažiavusiu į Vilnių nuo Joniškio. Pasikalbėti buvo apie ką. Iš žodžių turėjo rasti veiklą. Sumanė leisti pagrindinį laikraštuką „Kova“, patys pasivadinę „koviečiais“. Parengė vieną numerį, bet ir to iki vasaros nebesuspėjo išleisti. Atsirado ir kitų ryšių. J. Kubiliaus bendrakis V. Korsakas papasakojo apie organizuojamą pagrindinį Lietuvos aktyvistų frontą (LAF), pasiūlė stoti į jo organizacinį skyrių – penkiukę. Stodamas į LAF, J. Kubilius prisiekė.

Atskiras pagrindžio grupes jungti į vieningą tinklą pradėta po 1940 metų spalio 9 dieną Kaune vykusio slapto pasitarimo. Organizacija buvo pavadinta Lietuvos aktyvistų frontu. Berlyne veikė pulkininko K. Škirpos vadovaujamas LAF štabas, o Lietuvoje du organizaciniai centrai – Vilniuje ir Kaune. Organizacija kėlė tikslą: „apjungti tautą tokiu tankiu organizuotos rezistencijos tinklu, kad būtų užkirstas kelias NKVD provokacijoms išryškinti aktyvųjį tautos elementą, ruošti būsimam karui, kad juo pasinaudodami atgautume nepriklausomybę.“* Kad būtų mažesnis demaskavimo pavojus, pasirinkta organizacinė penketukų sistema. Tačiau Vilniaus štabas buvo susek-

**Prapuolenis L./ Draugas*. – 1951, birželio 23.

tas, 1941 metų gegužės-birželio mėnesiais jo nariai suminti, 8 iš jų nuteisti mirties bausme ir sušaudyti.

Paiškėjo, kad ir kambario draugas A. Armalis susijęs su pagrindžiu. Jis dažnai sugrįždavo namo vėlai, tačiau nepasakodavo ką veikęs. Pavasariop pasijuto esąs sekamas. Kartą nepažįstami žmonės atlydėjo iki namų. Rytą iš pėdsakų sniege buvo aišku, kad kažkas vaikščiojo apie namą, žvalgėsi pro langus. Adolfas nutarė nebelaukti egzaminų ir kuo greičiau išvažiuoti iš Vilniaus. Sutarė, kad Jonas po kiek laiko atsiųs daiktus į tėviškę, į Kartenos geležinkelio stotį. J. Kubilius liko gyventi vienas. Šeimininkams paaiškino, kad draugas išvažiavęs apsirgo vidurių šiltine ir nesugrįžo. Tai nekėlė abejonių – mieste siautė šiltinės epidemija.

O gamtai – gamtai žmonių rūpesčiai, karai, valdžios ir režimai nė motais! Saulė kaip ir kasmet – užkaitino, prikėlė, užkariavo miestą. Pavasaris! Su pavasariu atėjo rimtesnė nei žiemą egzaminų sesija. Visus metus sistemingai dirbusiam J. Kubiliui daug rūpesčių ji nekėlė. Birželio 4 dieną labai gerai išlaikė eksperimentinės fizikos egzaminą pas A. Žvironą. Tą pačią dieną laikė analizinės geometrijos egzaminą pas P. Katilių ir gavo keturis. Ar nebuvo vertas daugiau? Neapmaudavo: *non scholae discimus*. Kitą dieną laikė marksizmą. Egzaminavo asistentas, pasirašė lietuviškai nesuprantantis A. Kuznecovas. Vėl ketvertas. „Komiltonai“ juokėsi – studentas, pats ne ką geriau marksizmą išmąnydamas, nė negali savo kolegai geresnio pažymio parašyti. Paskutinį – diferencialinio ir integralinio skaičiavimo – egzaminą pas profesorių Z. Žemaitį išlaikė birželio 11 dieną. Įvertino labai gerai. Sesija buvo beveik baigta – po kelių dienų surinko paskutines įskaitas ir parašus.

Pradėjo ruošti išvykti. Į medines dėžes supakavo ir į geležinkelio stotį išvežė A. Armalio daiktus. Susirinko savo mantą, knygas. Jų nemažai prisikaupė. Kai ką nusipirko, nemažai prisirinko bibliotekoje Trakų gatvėje iš valdžios įsakymu sunaikinti atrinktų knygų. Kaip patikimą žmogų jį čia buvo atvedęs A. Gruzdas. Gavo knygų ir kitose vietose – visur siautėjo knygų naikinimo vėjus.

Užbaigus darbus, apėmė jausmas, visad sugrįžtantis, kai baigiasi dar vienas gyvenimo tarpsnis. Daiktai, su kuriais susigyventa, namai, medžiai, prie kurių spėta priprasti, tartum nusisuka, užsisklendžia, nebeįsileidžia į savo gyvenimą.

Birželio 16 dieną Varlaukio geležinkelio stotyje Juozas Kubilius laukė iš Vilniaus grįžtančio brolio. Traukinys sustojo, broliai pasisveikino, sunešė daiktus į vežimą ir išdardėjo namo. Turėjo ką viens kitam papasakoti ir ko paklausti.

Kas artėja per laiko prietemas?

Pirmieji karo, antrieji studijų metai

Vasaros pradžia, savaitė iki Joninių. Tėviškės oras tarsi vaistas, atgaiva. Gera pabusti kambaryje, saugančiame daugybę vaikystės prisiminimų ir girdėti už lango tik sodo šlamesį ir įprastinius ūkio garsus. Saulė kopė vis aukšty, dienos ilgėjo, bet žmonės kėlė, dirbo ir gulė su nerimu, netvarumo jausmu ir lūkesčiais. Pogrindžio spauda ir žmonėse sklindantys gandai pranašavo greitą karą.

Šeštadienį, birželio 21 dieną, motina skalbė. Pavakary sode ant tarp obelių ištiestų virvių išdžiaustė žlugtą. Diena buvo giedra, lietaus nežadėjo ir naktis. Paliko skalbinius